



## UvA-DARE (Digital Academic Repository)

### Een grenzeloze Oudheid

Sloutjes, D.

**Publication date**

2022

**Document Version**

Final published version

**License**

CC BY

[Link to publication](#)

**Citation for published version (APA):**

Sloutjes, D. (2022). *Een grenzeloze Oudheid*.

**General rights**

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

**Disclaimer/Complaints regulations**

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

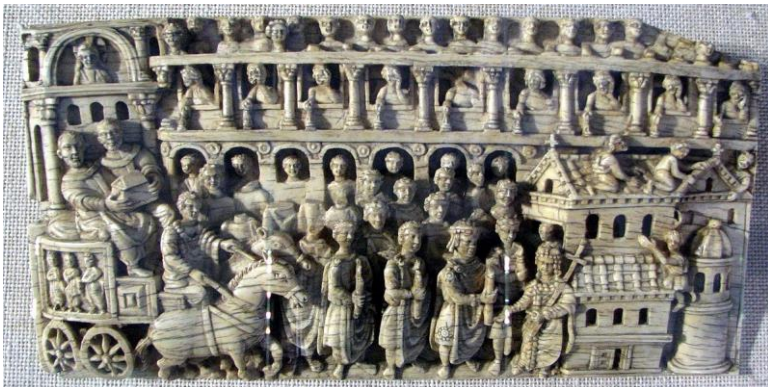
## Een Grenzeloze Oudheid

Oratie Daniëlle Slootjes (11 november 2022)

Afbeelding 1. *Waterdragers bij de Panathenaia*

[zie <https://www.theacropolismuseum.gr/en/parthenon-north-frieze-block-6-vi>] <sup>1</sup>

Afbeelding 2. *Trier Ivoor.*<sup>2</sup>



Twee afbeeldingen, twee werelden. Op de eerste afbeelding zien we een foto van een deel van een fries aan de noordzijde van het Parthenon, gedateerd rond ongeveer 421 v.Chr. (maar mogelijk ook ruim tien jaar eerder te dateren). Op dit specifieke gedeelte staat een aantal waterdragers dat meeliep in een processie naar de Akropolis als onderdeel van de Panathenaia, het festival ter ere voor de godin Athena. De tweede foto toont het zogenaamde Trier Ivoor dat een voorstelling geeft van de mogelijk feestelijke intocht van de relieken van de heilige Stephanus door de poorten van de stad Constantinopel rond het jaar 421 n.Chr. Het voorwerp zelf dateert uit de vroege negende eeuw n.Chr. Dit zijn twee werelden, die op het eerste gezicht lichtjaren-ver uit elkaar liggen. Vandaag neem ik u graag

---

<sup>1</sup> Zie <https://www.theacropolismuseum.gr/en/parthenon-north-frieze-block-6-vi> (laatst geconsulteerd op 5-2-2023).

<sup>2</sup> Afbeelding via Wikimedia Commons:  
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Elfenbeintafel\\_mit\\_Reliquienprozession,\\_Konstantinopel,\\_5.\\_Jahrhundert.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Elfenbeintafel_mit_Reliquienprozession,_Konstantinopel,_5._Jahrhundert.jpg) (laatst geraadpleegd 5-2-2023).

mee op een reis door een antieke wereld waarin deze twee afbeeldingen onlosmakelijk met elkaar verbonden zullen raken.

De antieke wereld is – geografisch gezien – een wereld van drie continenten: Afrika, Azië en Europa. De Middellandse Zee is de fysieke verbinding tussen de continenten waardoor al vroeg een intensieve uitwisseling van goederen, mensen en ideeën plaatsvond. Dit is een wereld van diepe connecties en systematische kruisbestuiving, maar ook een wereld van sterke contrasten en scherpe grenzen. Als onderzoekers van de Oudheid bewegen wij ons vaak tussen deze twee polen – verbinding en begrenzing – in onze poging die wereld beter te begrijpen.

Laten we beginnen met ‘grenzen’. Om grip te krijgen op de uitgestrekte geografische en lange chronologische wereld die wij de Oudheid noemen maken we vaak gebruik van tijdbalken. U bent er misschien mee opgegroeid, ik ben er zeker mee opgegroeid tijdens mijn studie. Ook onze eerstejaars geschiedenis studenten geven we nog altijd het advies om goed de tijdbalken in ons eerstejaars handboek van Luuk de Blois en Bert van der Spek te bestuderen.<sup>3</sup>

Toch is de visualisatie van de geschiedenis via tijdbalken een ‘relatief’ jong verschijnsel. In 1753 legt Jacques Barbeu-Dubourg (afb. 3) in zijn werk *Chronographie, ou Description des Temps* aan de hand van een vergelijking tussen geografie en chronologie uit waarom chronologie in zijn ogen te weinig aandacht krijgt. Hij stelt dat de studie van de Geografie ‘plezierig, gemakkelijk en aantrekkelijk is’, en aan ieders ogen ‘een overzicht van alle landen van de wereld’ biedt. De studie van de chronologie daarentegen, is in zijn ogen ‘droog, moeizaam, ondankbaar’, een studie ‘die de geest niets meer biedt dan weerzinwekkende data, een kolossale opeenhoping van getallen die het geheugen tot last zijn’, data ‘die moeilijk zijn om in je hoofd te proppen en die maar al te gemakkelijk weer ontsnappen.’<sup>4</sup>

---

<sup>3</sup> Lukas de Blois & Bert van der Spek, *Een Kennismaking met de Oude Wereld* (zevende herziene druk, Bussum 2017), met online studiemateriaal via [www.coutinho.nl/oudewereld](http://www.coutinho.nl/oudewereld) (laatst geraadpleegd 2-2-2023).

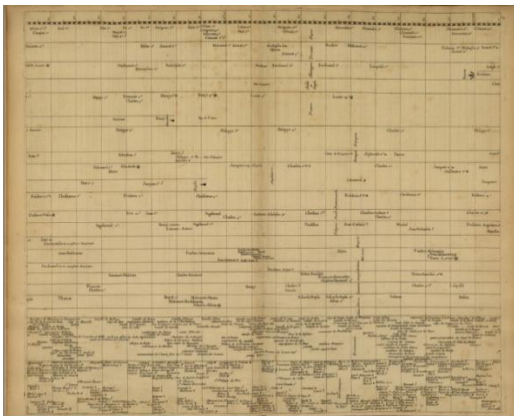
<sup>4</sup> Jacques Barbeu-Dubourg, *Chronographie, ou Description des Temps, contenant toute la suite des souverains de l’univers et de principaux événements de chaque siècle* (Paris, 1753), p.5: ‘L’Etude de la Géographie est riante, aisée, attrayante; elle présente, elle expose tous les yeux un tableau de tous les Pays de l’Univers. [...] Il n’en est pas ainsi de la Chronologie; c’est une étude sèche, laborieuse, ingrate, elle n’offre à l’esprit que des dates rebutantes, une prodigieuse multitude de nombres, qui chargent la mémoire, s’y entassent avec peine & lui échappent facilement’.

Afbeelding 3. Jacques Barbeu-Dubourg (1709-1799).<sup>5</sup>



Barbeu-Dubourg had een oplossing voor dit probleem van saaie, droge en moeilijk te onthouden data bedacht: een soort chronografisch apparaat, waarmee maar liefst ruim 16 meter tijdbalk kon worden afgedraaid.<sup>6</sup> Met behulp van een lineaire voorstelling en – voor die tijd – nieuwe visualisatie van de chronologie van de geschiedenis – in gelijk verdeelde compartimenten van tijd – meende hij een manier te hebben gevonden waarmee men gemakkelijker de chronologie en daarmee de geschiedenis in beeld kon brengen (afb. 4).<sup>7</sup>

Afbeelding 4. *Eén van de delen uit de tijdbalk van Barbeu-Dubourg.*<sup>8</sup>



<sup>5</sup> [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Barbeu\\_du\\_Bourg\\_Jacques\\_1709-1799.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Barbeu_du_Bourg_Jacques_1709-1799.jpg) (laatst geraadpleegd 5-2-2023).

<sup>6</sup> Een exemplaar van dit houten apparaat is in bezit van de Princeton University Library Special Collections.

<sup>7</sup> Met dank aan Zweder von Martels die me naar aanleiding van deze oratie wees op het werk van Scaliger en Ubbo Emmius die zich eerder dan Barbeu-Dubourg ook bezig hadden gehouden met chronologie en tijdbalken. Zie R.H. Vermij, 'Ubbo Emmius en de chronologie', in: W.J. Koppers (ed.), *Ubbo Emmius, een Oostfries geleerde in Groningen* (Groningen, 1994), 166-185.

<sup>8</sup> [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Barbeu-Dubourg\\_-\\_Chronographie\\_\(Tableau\\_34\).png](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Barbeu-Dubourg_-_Chronographie_(Tableau_34).png) (laatst geraadpleegd 5-2-2023).

Vandaag de dag is de tijdbalk bijna niet meer uit onze historische basis weg te denken. Zo'n tijdbalk helpt ons de wereld van de Oudheid in chronologisch afgebakende delen – alsof het puzzelstukken zijn – in elkaar te zetten. Immers, het is voor ons als mens heel lastig om de wereld om ons heen en ook de geschiedenis in één oogopslag te overzien. We doen het beter als we in compartimenten of afgebakende onderdelen kunnen denken. Een tijdbalk geeft dus houvast. Toch blijft de tijdbalk een beperkte en simplistische wijze van voorstelling van een historische wereld. De keuzes die we maken met de informatie die we wel of niet opnemen op een tijdbalk zegt daarom ook meer over ons als gebruikers dan over de tijd die wordt gevisualiseerd.

Bovendien, als we niet oppassen, dan leidt het gebruik van tijdbalken en de daaruit ontstane chronologische kokers tot een soort rigiditeit van tijd, alsof mensen en hun wereld in het verleden in een blok tijd gevangen kunnen worden. In mijn ogen staan we niet altijd genoeg stil bij het feit dat chronologische periodes een kunstmatige constructie zijn, die wij – zoals gezegd – inderdaad voor ons gemak en begrip van de wereld om ons heen gebruiken, maar de keuzes die we maken door onze chronologische zuilen of kokers hebben verstrekkende gevolgen voor de manier waarop wij het verleden begrijpen. Doen we daarmee de antieke wereld wel recht of leggen we onszelf daarmee juist beperkingen en begrenzungen op die ons zicht op de Oudheid mogelijk zelfs belemmeren?

Laten we kort stilstaan bij de manier waarop we vaak voor onze studenten de lange geschiedenis van de Oudheid in een aantal tijdsperiodes vangen. Hoewel de antieke wereld een wereld is van drie continenten, die met elkaar verbonden zijn door de Middellandse Zee, trekken we die continenten regelmatig los van elkaar als we de basis voor een chronologische indeling leggen.

### *3000-1200 v.Chr.*

Voor het eerste deel van de Oude Geschiedenis staan de schijnwerpers letterlijk gericht op het Oude Nabije Oosten, waar ergens vanaf 3000 v.Chr. in het gebied van de Eufraat en de Tigris de (eerste) groepen mensen besluiten om hun nomadische levenswijze op te geven, in gemeenschappen te gaan samen wonen. Zo ontstaan de eerste tempeleconomieën en koninkrijken. Ook in Egypte gaan mensen een meer sedentair bestaan opbouwen dankzij de mogelijkheden van de irrigatielandbouw gevoed door de Nijl. Vele dynastieën van statige en ver boven het volk verheven farao's passeren hierbij de revue.

*1200-330 v.Chr.*

Vervolgens richten we onze blik op het noordoostelijke deel van het Middellandse Zeegebied. Na een korte stop op Kreta voor de Minoïsche beschaving – voor mij persoonlijk een van mijn favorieten! – en op het Griekse vasteland voor de Myceense beschaving, arriveren we rond 800 v.Chr. bij de zogenaamde archaische periode in de Griekse wereld. We observeren de opkomst van de zogenaamde polis, een kolonisatiebeweging van de Grieken naar het Westen – onder andere naar de baai van het huidige Napels en naar Marseille – maar we blijven dan vooral stilstaan bij de klassieke periode en de ontwikkeling van de democratie in Athene.

*330-30 v.Chr.*

Vanaf ongeveer 330 v.Chr. signaleren we in de Griekse wereld een nieuwe chronologische periode met de opkomst van het koninkrijk Macedonië, Philippus de Tweede en zijn zoon Alexander de Grote. Onze aandacht wordt ook opnieuw gevestigd op het oosten door de veroveringstochten van Alexander. Zijn generaals raken na zijn dood in een concurrentiestrijd verwickeld die leidt tot de opkomst van verschillende hellenistische koninkrijken.

In dit verhaal, zoals ook wij dat de afgelopen weken weer aan onze eerstejaars studenten hebben voorgeschoteld zijn we inmiddels chronologisch al ver gevorderd, terwijl we geografisch vooral nog in het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied zijn geweest. Hiermee wekken we de indruk dat er in het westelijk deel nog altijd niet zo veel is gebeurd en de tijd letterlijk stil staat, ook al hebben we eerder in de archaische periode wel kort stil gestaan bij de kolonisatiebeweging richting het westen.

*753 v.Chr. – 500 n.Chr.*

Het wordt dus hoog tijd om de geografische blik op het westen te richten en wel op het Italiaans schiereiland voor de ontwikkeling van de Romeinse periode. We gaan chronologisch terug in de tijd, eerst naar de Etrusken, maar dan vooral naar Rome dat ergens vanaf de tiende eeuw v.Chr. al wat bewoning kent, maar vanaf de vijfde en vierde eeuw v.Chr. haar invloed over Italië uitbreidt en uiteindelijk uitgroeit tot de hoofdstad van het machtige Romeinse Rijk. De Romeinse wereld kent een opeenvolging van verschillende politieke

systemen, van een koningstijd die rond 500 v.Chr. transformeert in de Republiek gevolgd door een keizertijd vanaf 31 v.Chr. De Romeinen beheersen gedurende zes tot zeven eeuwen bijna alle gebieden rondom de Middellandse Zee, die ze 'onze zee', *Mare Nostrum* noemen. Daarmee raakt ook onze blik geografisch op het gehele Mediterrane gebied gericht. Met de verdrijving van de laatste keizer uit Rome in het jaar 476, – eigenlijk een kind met de omineuze naam Romulus Augustulus, komt er voor velen – zeer zeker in de meeste handboeken – een einde aan de Oudheid, althans in het westelijk deel van het Middellandse Zeegebied.

Toch is daarmee wat mij betreft de grote chronologische inkadering van de Oudheid nog niet af. We hebben immers ook de periode van de late Oudheid, die inmiddels in ons recente onderzoek een prominente plaats heeft ingenomen. Sinds het pleidooi van Peter Brown dat de periode tussen 200 en 800 n.Chr. een karakter heeft dat uniek en anders is dan de voorgaande Romeinse periode en daarmee dus 'recht' heeft op een 'eigen' term, wordt de Late Oudheid beschouwd als een zelfstandige tijdsperiode en veelvuldig bestudeerd (inclusief door mijzelf!).<sup>9</sup> Sommige collega's pleiten inmiddels zelfs voor een Late Oudheid die tot 1000 voortduurt. En kort geleden luisterde ik nog naar een podcast van onze Griekse collega Polymnia Athanassiadi die uitlegt dat voor haar die Late Oudheid eigenlijk al in de Hellenistische periode begint.<sup>10</sup> Zij rekent dus met een periode van Alexander tot Mohammed. Ik zal u de moderne discussies over de chronologische afbakening van de Late Oudheid nu verder besparen, maar daar is het laatste wetenschappelijke woord nog niet over gezegd.

Waar de Late Oudheid geografisch zowel op het westelijke als oostelijke deel van het Middellandse Zeegebied betrekking heeft, wordt het oostelijk deel vanaf ongeveer 500 n.Chr (of zelfs eerder vanaf de stichting van de stad Constantinopel rond 330 n.Chr.) door wetenschappers ook Byzantium of het Byzantijnse Rijk genoemd, dat vervolgens ook een eigenstandige onderzoeksperiode is. Dit Byzantijnse rijk eindigt met de val van Constantinopel in 1453. De term Byzantijnse Rijk is echter problematisch, omdat de

---

<sup>9</sup> Het is opvallend dat de term 'Late Oudheid' een 'Vroege' en 'Midden' Oudheid impliceert, maar dergelijke termen gebruiken we niet. Peter Brown, *The World of Late Antiquity. From Marcus Aurelius to Muhammad* (London, 1971); Peter Brown, *The Making of Late Antiquity* (Cambridge, MA, 1993).

<sup>10</sup> De podcast is te beluisteren via: <https://byzantiumandfriends.podbean.com/e/59-what-exactly-ended-in-late-antiquity-with-polymnia-athanassiadi/> (laatst geraadpleegd 2-2-2023).

inwoners van dit rijk zichzelf 'Romaioi', Romeinen, noemden. In deze zin zou er ook geen sprake kunnen zijn van een 'nieuw' rijk, maar zoals recent wetenschappers – waaronder Anthony Kaldellis – betogen, we zouden hier eerder van het Oost-romeinse Rijk moeten spreken.<sup>11</sup> Wie zijn wij immers om de ideeën van de mensen in hun eigen tijd in twijfel te trekken en voor hen een andere naam te gebruiken?

Met andere woorden, voor wie het Byzantijnse of Oost-Romeinse rijk als de voortzetting ziet van het Romeinse rijk, dan valt ook goed de visie te verdedigen dat de Oudheid als historische periode een einde vindt met de val van Constantinopel in 1453.

Voor diegenen onder u, die zich inmiddels afvragen, of en hoe deze 'lange' Oudheid met de Middeleeuwen overlapt, dan is dat een heel terechte vraag. Immers, traditioneel nemen we de periode van ongeveer 500-1500 als de periode van de Middeleeuwen. Het is zeer zeker niet mijn bedoeling om die Middeleeuwen op te slokken – dat heeft ook niets te maken met mijn focus op een 'grenzeloze Oudheid' vandaag! – maar ik maak wel graag de observatie dat het zo langzamerhand wel een beetje vreemd is geworden dat er allerlei wetenschappers zijn die chronologisch dezelfde periode bestuderen, die van 500-1500, maar die door het gebruik van een andere terminologie voor 'hun' periode zich in bijna aparte disciplines bevinden: de Late Oudheid, Byzantium of de Middeleeuwen.

Hoewel het mij vandaag vooral gaat over de manier waarop *wij in onze tijd* chronologisch de Oudheid bestuderen, is het daarnaast wel belangrijk ons te realiseren dat verschillende volken in de Oudheid zelf nog andere tijdsaanduidingen gebruikten. Waar bijvoorbeeld de Grieken in Olympiaden rekenden, telde men in Rome vanaf de Stichting van de Stad, en werd in het Nabije Oosten vanaf vlak na de dood van Alexander de Grote tot in de Late Oudheid gerekend in het zogenaamde Seleuciden-tijdperk. En dan noem ik slechts een paar, want er waren nog andere manieren om de tijd in te delen. Met andere woorden, onze chronologie is niet de chronologie van de wereld en de mensen die wij bestuderen. Dat is ook nog iets voor ons om af en toe bij stil te staan.

### *Effecten van kunstmatige chronologie*

---

<sup>11</sup> Anthony Kaldellis, 'From "Empire of the Greeks" to "Byzantium": The Politics of a Modern Paradigm Shift,' in N. Aschenbrenner and J. Ransohoff (eds.), *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe* (Washington, 2021) 349-367; Anthony Kaldellis, *Byzantium Unbound* (Leeds, 2019).



Ons gebruik van al deze kunstmatige chronologische periodes heeft consequenties voor de wijze waarop we de Oudheid reconstrueren. Deze periodes hebben ervoor gezorgd dat we een soort historische micro-werelden of eilanden hebben ontwikkeld die op zichzelf lijken te staan terwijl ze geografische altijd met elkaar verbonden zijn geweest door de Middellandse Zee. De overgang van de ene naar de andere periode wordt door ons vaak gemarkeerd aan de hand van een politieke verandering, zoals een wijziging van staatsvorm, zoals die van de Griekse polis naar de alleenheerschappij van Alexander de Grote, of van de Romeinse Republiek naar de Keizertijd. Politieke ontwikkelingen en de grote mannen die daarin een cruciale rol hebben gespeeld hebben zo sterk onze traditionele chronologische inkadering bepaald. Met andere woorden, chronologie brengt scheiding en begrenzing aan.

Ik kan alleen voor mezelf spreken, maar ik durf wel te stellen dat deze sterke dominantie van het politieke perspectief als basis voor de Oudheid voor mij lange tijd bepalend is geweest voor de manier waarop ik mij de antieke wereld voorstelde en ook voor hoe ik die heb gedoceerd. Ook enkele weken geleden ben ik het verhaal van de Romeinse Republiek begonnen bij onze eerstejaars met het uitleggen van de staatsinstellingen, de verschillende politieke ambten en de volksvergaderingen. Daarbij hoorde ik mezelf nog weer benadrukken dat het belangrijk is dat de studenten zich deze systemen en structuren goed eigen maken om in de volgende colleges latere ontwikkelingen en gebeurtenissen in de Romeinse wereld goed te kunnen duiden. Dit jaar heb ik me voor het eerst echt afgevraagd of dit eigenlijk wel het juiste begin is van het verhaal van de Romeinse Republiek voor de studenten?

Ook al realiseren we ons vaak wel terdege dat het politieke perspectief op de Oudheid maar één soort lens is die we kunnen gebruiken om inzichten in de geschiedenis van de Oudheid te krijgen, toch blijft de politieke structuur van de antieke samenlevingen meestal de fundering of het vertrekpunt van waaruit we vervolgens andere perspectieven zoals een economisch, religieus of sociaal-cultureel perspectief aan het verhaal toevoegen. Met andere woorden, ook hier hebben we de gewoonte om in de basis in bijna gescheiden perspectieven of domeinen van de samenleving de antieke wereld te analyseren.

Ik vraag me af wat die nadruk op het politieke aspect betekent voor het verhaal dat we zo gewend zijn te reconstrueren. Wiens verhaal is dat? Is dat politieke narratief niet in de eerste plaats het verhaal van de belangrijke mannen en de elite van de antieke samenleving? Is dat voor ons dan de basis, of de kleuring, van waaruit we vervolgens andere groepen, de

midden- en lagere klassen, de vrouwen, de kinderen, de slaven, de vreemdelingen een rol en betekenis geven?

Met al die verschillende tijdsperiodes en de net genoemde gedifferentieerde perspectieven ligt de nadruk bijna als vanzelfsprekend op afbakening en verschillen. Maar, zoals ik aan het begin ook stelde, die antieke wereld was ook een wereld van verbindingen en overeenkomsten waarnaar ik graag met u nu overschakel.

Connecties tussen de verschillende delen van het Middellandse Zeegebied zijn wat mij betreft niet alleen het gevolg van natuurlijke voor de hand liggende geografische verbindingen, maar zijn vooral het gevolg van menselijke activiteiten waardoor er een levendig handelsnetwerk en uitwisselingen van mensen en ideeën ontstonden. Voor inzichten in verbindende factoren in de Oudheid is er al veel onderzoek naar grotere thema's zoals mobiliteit, handel, netwerken van steden, of de rol van regionale heiligdommen. Voordat ik overga naar een korte impressie van mijn eigen onderzoek waarin verbinding ook centraal staat, noem ik ook graag nog enkele recente studies die me hebben geïnspireerd en gesterkt in mijn visie dat een verschuiving van een *perspectief van begrenzen* naar een *perspectief van verbinding* ons vernieuwende inzichten in de antieke wereld gaat geven.

Bijvoorbeeld, in de traditie van Braudel's *La Méditerranée* uit 1949 en Horden en Purcell met hun *Corrupting Sea* in 2000, laat David Abulafia in zijn *The Great Sea. A Human History of the Mediterranean* uit 2011 zien hoe de centrale locatie en rol van de Middellandse Zee cruciaal zijn geweest voor de ontwikkeling van en contacten tussen verschillende volken en culturen, niet alleen in de Oudheid maar tot in onze huidige tijd.<sup>12</sup> In *The Life and Death of Ancient Cities* uit 2021 schetst Greg Woolf vanuit de ontwikkeling van steden als een universeel fenomeen een geschiedenis van de mens in zijn antieke stedelijke omgeving.<sup>13</sup> Wolf analyseert steden op veel verschillende locaties tegelijkertijd gedurende de gehele periode van de antieke wereld. Daarbij maakt hij weloverwogen gebruik van allerlei expertise uit verschillende disciplines. Zo kan Woolf het leven in een antieke stad vanuit een breder Mediterraans perspectief presenteren. Zijn onderzoek laat ook zien dat een lange chronologie zich bij uitstek leent voor het in beeld brengen van lange termijn veranderingen en dynamiek in het antieke stedelijke leven.

---

<sup>12</sup> Fernand Braudel, *La Méditerranée en le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 3 vols. (Paris, 1949); Peregrine Horden and Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History* (London, 2000); David Abulafia, *The Great Sea. A Human History of the Mediterranean* (London, 2011).

<sup>13</sup> Greg Woolf, *The Life and Death of Ancient Cities. A Natural History* (Oxford, 2020).

Ook de volgende twee studies tonen aan hoe grens-overstijgende analyses, ofwel chronologisch ofwel multidisciplinair, kunnen leiden tot nieuwe inzichten. In 2017 toont Kyle Harper in zijn *The Fate of Rome. Climate, Disease & the End of an Empire* aan op basis van onderzoek naar klimaat en de genetica van ziektes dat onze visie over het einde van het Romeinse Rijk niet compleet is zonder een ecologische perspectief.<sup>14</sup> Tenslotte, met mijn voorliefde voor bergen kon ik het vandaag ook niet laten om dit nieuwste boek van Jason König te laten zien, het is ook nog maar enkele weken uit! In zijn *The Folds of Olympus. Mountains in Ancient Greek and Roman Culture* analyseert hij vanuit verschillende brede thema's en chronologisch niet begrensd de reacties van mensen op 'bergen' in de antieke literatuur.<sup>15</sup>

Al deze werken hebben gemeen dat ze uitgaan van menselijk gedrag of menselijke reacties op hun omgeving waarmee er ruimte ontstaat voor nieuwe perspectieven die mensen door de gehele Oudheid heen verbinden. Een dergelijke aanpak past ook in mijn huidige onderzoekvisie waarbij de integratie van de antieke wereld centraal staat, zonder chronologische vooringenomenheid.

### *Collectief gedrag in de Oudheid*

Mijn onderzoek naar collectief gedrag in de Oudheid gaat uit van een lange chronologie, ca. 500 v Chr. tot 1500 n.Chr, waarbij de kunstmatige chronologische grenzen tussen de Griekse, Hellenistische en Romeinse wereld niet als een eerste referentiekader worden genomen. Het belangrijkste criterium om een stad te bestuderen is de aanwezigheid – direct of indirect aantoonbaar in de bronnen – van grote groepen mensen die om allerlei redenen in de publieke ruimte van steden bij elkaar komen, niet alleen in de grote steden Rome, Constantinopel, of Alexandrië, maar ook in alle andere midden-grote en kleinere steden.

In dit onderzoek naar de mechanismen van collectief gedrag heb ik de afgelopen jaren geconstateerd dat een deel van onze veel gebruikte chronologische grenzen – zoals die tussen de klassiek Griekse en de Hellenistische tijd of de Romeinse periode – niet adequaat is. Integendeel, het zijn eerder betekenisloze begrenzingen bij het bestuderen van het gedrag van grote groepen mensen in een stedelijke omgeving. Bijvoorbeeld, als we het

---

<sup>14</sup> Kyle Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, & the End of an Empire* (Princeton, 2017). Zie ook het meest recente werk van Kyle Harper, *Plagues upon the Earth. Disease and the Course of Human History* (Princeton, 2021).

<sup>15</sup> Jason König, *The Folds of Olympus. Mountains in Ancient Greek and Roman Culture* (Princeton, 2022)

gedrag van mensen in het theater of bij Spelen in een arena bestuderen, dan lijkt een kunstmatige chronologische grens tussen de Romeinse Republiek en de keizertijd te impliceren dat er een verandering optreedt in dat gedrag van de grote menigte, terwijl dat uit de bronnen helemaal niet blijkt.<sup>16</sup> Dat wil niet zeggen dat de historische omstandigheden of ook de ervaringen bij festiviteiten en massale bijeenkomsten nooit veranderen, maar die veranderingen hoeven niet op te treden op de momenten die wij vanuit onze indeling in tijdsperiodes als een moment van een breuk hebben aangewezen.

De volgende opmerking van Stefan Tanaka, 'Chronologies orient us in particular directions away from people and experiences',<sup>17</sup> met andere woorden dat chronologie ons wegleidt van mensen en hun ervaringen treft wat mij betreft dan ook de kern van één van de vragen die ik stel in dit onderzoek: wat gebeurt er als we onze traditionele chronologische grenzen loslaten en universele fenomenen zoals massagedrag centraal zetten als een uitgangspunt van waaruit we de antieke wereld onderzoeken en reconstrueren?

Zonder nu al te veel in te gaan op de discussies over de mogelijke definities van een groep, collectief of een massa, neem ik voor vandaag een brede definitie, gebaseerd op het werk van Garrett Fagan. Hij stelt dat een massa een type groep is die gekenmerkt wordt door een aanzienlijke grootte en door wendbaarheid wat betreft de emoties.<sup>18</sup> Deze definitie van een massa als een groep komt ook voort uit ideeën vanuit de sociaal-psychologie: een mens functioneert in principe bijna altijd in groepen, vaak op verschillende momenten en in een verschillende samenstelling, of dat nu in familieverband is, op het werk, of in de vrije tijd.<sup>19</sup>

Het antieke materiaal dat ik door de jaren heen inmiddels heb bestudeerd laat zien dat we kunnen uitgaan van de volgende drie voorwaarden die bij alle vormen van groeps- en massagedrag voorkomen: Ten eerste moet er een 'gelegenheid' zijn, een aanleiding of reden waarom mensen in grotere getallen bij elkaar komen. Ten tweede, er is een vorm van

---

<sup>16</sup> Zie ook Anthony Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome* (Cambridge, 2015), p. 26, met verwijzing naar Flower.

<sup>17</sup> Stefan Tanaka, *History without Chronology* (Ann Arbor, 2019), hier citaat op p. 10.

<sup>18</sup> Garrett Fagan, *The Lure of the Arena. Social Psychology and the Crowd at the Roman Games* (Cambridge, 2011), p. 88: 'Crowds are a particular type of group, defined by their large size and emotional volatility'.

<sup>19</sup> Zie Rupert Brown, *Group Processes. Dynamics within and between groups* (Oxford, 2000) p. xv: 'People grow up in groups, sometimes called families; they work in groups, as engine crews, design teams or hunting parties; they learn in groups; they play in groups, in a multitude of team games; they make decisions in groups, whether these be government committees, village councils or courtroom juries; and, of course, they fight in groups, as street gangs, revolutionary cadres and national armies. In short, human beings are group beings.'

'leiderschap' nodig om een massa mensen daadwerkelijk aan te sturen. Ten derde, voor het bij elkaar komen van een grote groep mensen is een locatie nodig die voldoende ruim is. In de nauwe straten van een antieke stad is het lastig om samen rellen te schoppen of zonder een soort theater of arena kun je niet collectief genieten van een toneelvoorstelling of spelen. Tezamen leiden deze drie voorwaarden tot een bepaalde vorm of soort van massagedrag.

In het geval van antieke steden gaat het bij massagedrag over het algemeen ook over mensen die voor ons minder zichtbaar zijn in de bronnen, de grotere anonieme groep van inwoners in een stad. We weten dat ze er waren, soms worden ze beschreven als de massa (Grieks *hoi polloi*; *ochlos*; Latijn *populus*, *plebs*, *multitudo* of *turba*) maar we kunnen de individuen vaak niet met naam en toenaam achterhalen. Het zijn precies deze groepen mensen die ik graag scherper op onze lens zou willen krijgen.

Dat betekent overigens niet dat ik voor dit project alleen maar een bottom-up benadering kies omdat ik de onzichtbare groepen zichtbaarder probeer te krijgen. Mij gaat het met name om de interacties en ervaringen van een gehele stadspopulatie. Onze traditionele verdeling in analyses tussen de (locale) elites en de midden- en lagere klassen van een stad – een ander type grens die we ook met grote regelmaat gebruiken! – probeer ik hierin minder te benadrukken. Een dergelijke verdeling, ook vaak ten behoeve van onze moderne wetenschappelijke analyses (ik ben daar zelf ook schuldig aan in een eerder project over locale elites!), geeft ons de – in mijn ogen – verkeerde indruk dat deze groepen elkaar in het dagelijks leven in een stad niet tot nauwelijks ontmoeten. Juist bij allerlei verschillende gelegenheden waar mensenmassa's bij aanwezig waren zoals voorstellingen, processies, sportevenementen, festivals, markten of begrafenissen kwamen mensen elkaar juist heel regelmatig tegen. Juist de ervaringen tijdens deze gelegenheden zorgden ervoor dat mensen zich deel voelden van dezelfde gemeenschap, ook al waren ze zich onderling zeer zeker ook bewust van de verschillende sociale klassen en rollen die men had. Voor ons betekent dat zo een geïntegreerd perspectief ook tot een vollediger beeld zal leiden van de manier waarop mensen met elkaar hun gemeenschap vorm gaven.

### *Samenwerking en meerstemmigheid in onderzoek*

Het verkrijgen van inzichten in die menselijk ervaringen bij antiek massagedrag vraagt om een multi- en interdisciplinaire aanpak waarin samenwerking tussen wetenschappers

absoluut noodzakelijk is. Laat ik dit illustreren aan de hand van één van mijn huidige deelprojecten over ‘processies’ in antieke steden. Ik definieer ‘processie’ in de brede betekenis van het woord, als een ceremoniële optocht waarbij een collectief van mensen zich met een speciaal doel door de publieke ruimte van een stad naar een specifieke locatie beweegt.

Processies waren een veelvoorkomend fenomeen in antieke steden bij allerlei gelegenheden zoals bij festivals voor de goden, grote evenementen zoals de Olympische Spelen, feestelijke intochten voor generaals, koningen of keizers na een succesvolle militaire campagne, of begrafenissen van belangrijke mensen met veel publiek rouwbeklag. Soms ging het om jaarlijks of meer-jaarlijks terugkerende evenementen en soms om unieke gebeurtenissen.

De hoeveelheid aan processies in één stad zal afgehangen hebben van de positie van een stad binnen regionale netwerken van steden. We kunnen in ieder geval stellen dat de inwoners van de meeste steden gewend waren aan het fenomeen processies, hetzij omdat ze als deelnemer meeliepen hetzij omdat ze als toeschouwer aan de kant van de weg stonden tijdens processies. Processies waren een gelegenheid waarbij gemeenschapszin en collectiviteit tot een visuele en ruimtelijke uitdrukking kwamen.

Een multi- en interdisciplinaire benadering bij historisch onderzoek naar processies brengt letterlijk en figuurlijk meerstemmigheid in de interpretatie van de rol en het belang van processies voor antieke gemeenschappen. De filoloog kan verklaren waarom antieke auteurs specifieke woorden en retorische beelden gebruiken om de toeschouwers en deelnemers te beschrijven. Oudhistorici kunnen processies in hun specifieke historische situatie duiden, en tegelijkertijd ook lange termijn ontwikkelingen plaatsens. Archeologen reconstrueren de fysieke locaties in een stadslandschap waar processies plaats vonden; tegenwoordig kunnen we daarvoor zelfs al 3D simulaties maken! Inzicht in het gebruik van ruimte in dat stadslandschap komt vanuit de deskundigheid van de sociaal-geografen. En waar sociaal-psychologen uitleg bieden bij vormen van groepsgedrag van verschillende groepen, kunnen antropologen en sociologen hun expertise inbrengen in onze zoektocht naar de betekenis van rituelen tijdens processies.

Tot slot, als nog een andere invalshoek die mij momenteel fascineert: via de zogenaamde *sensory turn* – relatief nieuw in de toepassing ervan in ons vakgebied – doen wetenschappers uit verschillende disciplines onderzoek naar de rol en het effect van

zintuigelijke ervaringen, die in het geval van processies waardevol zijn als het gaat om geuren, geluiden en visuele ervaringen.

Met andere woorden, verschillende perspectieven en disciplines zorgen voor een innovatieve holistische interpretatie van een antieke processie, waarbij we veel beter in staat zijn om alle deelnemers en toeschouwers van een processie letterlijk en figuurlijk scherper in beeld te krijgen dan ooit tevoren.

### *Verbinding*

Dat brengt me terug bij de twee afbeeldingen aan het begin van deze oratie, de waterdragers bij de Panathenaia en de blijde processie ter ere van de heilige relieken in Constantinopel waarbij ik beloofde de twee met elkaar in verbinding te brengen. Het is gemakkelijk zo op het eerste gezicht de verschillen op te noemen. Alleen al de tijdsperiode, de verschillende locaties en een totaal andere aanleiding voor de processie lijken op het eerste gezicht niet eenvoudig te overbruggen.

Echter, als we inzoomen op de ervaring van de mensen die ofwel als deelnemers in de processie meeliepen ofwel langs de kant als toeschouwers stonden vinden we meteen veel overeenkomsten vanuit de bronnen zoals vergelijkbare publieke ruimtes en brede straten, vergelijkbare rollen voor verschillende groepen uit de gemeenschap, vergelijkbare zintuigelijke ervaringen zoals lekkere geuren en muziek, verwondering over de voorbijtrekkende optocht. Ik ben ervan overtuigd dat nieuwe systematische analyses van ons antieke materiaal over universele fenomenen zoals collectieve activiteiten in steden ons een meer geïntegreerd beeld van de antieke wereld door de tijd heen gaan opleveren. Dat is waar ik mij de komende jaren voor wil gaan inzetten.

Bovendien, als we de geschiedenis van de Panathenaia volgen, dan blijkt ook nog eens dat die niet alleen maar werden gehouden in de klassiek Griekse periode, maar juist een hele lange looptijd kenden, en tot ver in de tijd van het Romeinse rijk nog altijd werden georganiseerd.<sup>20</sup> Pas met een edict van keizer Theodosius de Grote rond 390 n.Chr. waarin hij het Christendom uitroept tot de enige godsdienst in het Romeinse Rijk, valt hoogstwaarschijnlijk ook het doek voor de processies van de Panathenaia. Met andere woorden, de Panathenaia lenen zich bij uitstek voor een ontkokerd perspectief op

---

<sup>20</sup> Julia Shear, *Serving Athena: the Festival of the Panathenaia and the Construction of Athenian Identities* (Cambridge, 2021).

processies. En sterker nog, als dus ergens rond het einde van de vierde eeuw n.Chr. de laatste processie van die Panathenaia in Athene wordt gehouden, zijn we slechts enkele jaren verwijderd van de mogelijke processie voor de relieken van de heilige Stephanus in Constantinopel.

Voor mij is de wereld van de Oudheid uiteindelijk een wereld van mensen, en niet van systemen en structuren. Die systemen en structuren zijn er zeker, maar die zijn door de mens ontworpen om de wereld vorm te geven en overzichtelijk te maken. Aan de basis van die wereld echter staat de mens en zijn ervaringen. Die mens biedt mij de ideale ingang naar de antieke wereld. Die mens verbindt zich niet alleen met andere mensen in de antieke wereld, maar ook met mensen in latere periodes en zelfs vandaag de dag, waarmee met recht een grenzeloze wereld ontstaat.

### *Conclusie*

Waar staan we nu aan het einde van deze oratie? Laat ik voorop stellen dat ik er hier niet voor pleit om alle bekende en traditionele chronologie over boord te gooien. Daarmee zou ik op geen enkele wijze recht doen aan het onderzoek van de afgelopen eeuw. Ik wil vooral een pleidooi houden voor een volgende stap op weg naar een meer geïntegreerd perspectief op de Oudheid. Juist vanwege alle expertise die we al decennia lang hebben ontwikkeld zijn we nu op het punt beland dat we ook in staat zijn om een ander en minder verkokerd perspectief te ontwikkelen.

Voor mij gaat deze grenzeloosheid van de Oudheid verder dan de inhoud; het staat voor mij ook voor een manier van wetenschap bedrijven waarbij we naar elkaar luisteren, elkaar helpen, en van elkaars expertise gebruik maken om samen onze wetenschappelijke vraagstukken op te lossen. Het moge immers duidelijk zijn dat ik als individuele onderzoeker bij een project naar een dergelijk groot universeel fenomeen zoals massagedrag niet zo ver zal komen. De hoeveelheid bronnen en de verschillende media zoals de teksten, inscripties, papyri, munten en andere materiële bronnen kunnen simpelweg niet door één iemand alleen geanalyseerd worden. Ik verheug me op veel samenwerking vanuit onze traditionele disciplines binnen Oudheidstudies, maar ook met collega's die andere historische periodes of geografisch andere gebieden bestuderen en vanuit totaal andere disciplines, zodat we op die manier nieuwe en ook globale verbindingen kunnen leggen. Het succes van een dergelijk project vereist dat wij over de grenzen van onze eigen disciplines heen kijken en elkaar de



hand reiken. Ik prijs mij zeer gelukkig dat juist hier aan de UvA mijn soort multidisciplinaire onderzoek een echte plek heeft gevonden, in de eerste plaats bij onze eigen leerstoelgroep waar eerder onder Emily Hemelrijk al veel aandacht was en ook nu is voor andere groepen in de samenleving, en die traditie gaan wij ook voortzetten. Ook het *Amsterdam Center for Urban History* biedt geweldige mogelijkheden voor samenwerking.<sup>21</sup> Met het 4D Research Lab gaan we de komende maanden voor studenten een digitale omgeving creëren om samen tijdens colleges onderzoek te gaan doen maar collectief gedrag in antieke steden, en natuurlijk is er veel mogelijke samenwerking met de collega's ACASA, het *Amsterdam Centre for Ancient Studies and Archaeology*.<sup>22</sup>

Uiteindelijk valt of staat alles met de vragen die we stellen. *Waar, wanneer of met wie* begint ons verhaal van de Oudheid? Staat de term Oudheid voor één wereld, of voor een wereld van verschillende samenlevingen? Wij zijn degenen die kiezen op welke manier we dat verhaal vertellen. Vandaag en in de komende jaren kies ik voor een perspectief waarbij de Oudheid een diep verbonden en geïntegreerde wereld is.

Ik heb gezegd.

---

<sup>21</sup> Het Amsterdam Centre for Urban History (<https://acuh.uva.nl/>).

<sup>22</sup> ACASA: <https://acasa.uva.nl>, het 4DResearch Lab: <https://www.uva.nl/discipline/archeologie/onderzoek/4d-research-lab/4d-research-lab.html>.